

MENTOVICH GYULA

SZÉKELYFÖLDI ÚTINAPLÓ
(1864. július 15 – augusztus 24.)

A kézitról és a kiadásról

A Szabó Sámuel székelyföldi útján elkísérő marosvásárhelyi diák, Mentovich Gyula útinaplója az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori könyvtárával került jelenlegi lelőhelyére, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárába. Jelzete Mss. 3221. A kézirat utolsó lapján található pecsét szerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1915-ben vette leltárába a „Notes” feliratot viselő könyvecskét. A kézirat katalogizálói nem tudták, hogy kinek az útinaplója került a könyvtár állományába, ezért a katalógusban szerző nélkül szerepel a kézirat, címéül pedig a tartalmára utaló *Székelyföldi útinapló. 1864. júl.–aug.* meghatározást írták. A kézirat táblájának belső oldalára más kéz ceruzával kérdőjelesen a következőket jegyezte be: „Borbély napló?”

A kézirat tartalma

A 65 lapos, álló kis oktáv (13,5 x 8,5 cm) méretű, kemény táblás jegyzetfüzet az útinaplón kívül más (de ugyanattól a kéztől származó) feljegyzéseket is tartalmaz a következő sorrendben:

A jegyzetfüzet első 34 lapján a cím és szerző megjelölése nélküli útinapló található. A napló folytonosságát az augusztus 6, 7, 8 és 9. napja számára kihagyott üres lapok (12 verso – 14 verso) szakítják meg.

Az útinaplót követő két levélen (35–36) ugyanaz a kéz apró, emlékeztető feljegyzéseket rögzített, ugyancsak az útjukkal kapcsolatban. Ezekből a feljegyzésekből (nevek, vezérszók, félmondatok) a mai olvasó csupán annyit tud kihámozni, hogy különböző mesterségekkel – a kerékgyártással, ekekészítéssel, hamuzsír-főzéssel, szalmakalap-készítéssel – kapcsolatosak, melyeket a helyszíni szemle során vethetett papírra Szabó Sámuel útitársa. Töredékességük ellenére is utalnak arra, hogy milyen gonddal járt utána Szabó Sámuel a különböző háziipari tevékenységek technológiájának, jövedelmezőségének, elterjedtségének. Ilyen meggondolásból közülük itt, a jegyzetekben e törmelékszövegeket (szögletes zárójellel jelölve az olvashatatlan részeket, s helykímélés végett függőleges vonallal elválasztva a külön-külön sorba írt szövegtöredékeket):

„Kereket 150 készit eladni. | többet 60–70. | 2 ember vitte,
400 természetes növésű | 1 forintot ér egy kerék |

Péterfi János kerék. ifj. Cse[...]nyés Józs. László Ferenc | i[...] készít. ekekészítő Jánosi [...] sef. | 1 nap alatt 1-et készít egy ember. eszterendő alatt 6000.

Hamuzsír Parajd | havasi hamu 10–12 kr., a házi 6. egy mázsa hamzs. 20 magy. frnt. | feledzés után nem töltenek vizet hozzá, hanem keverik vasrudakkal. Ezután kemenc[é]ben a láng hozzácsapódása által tisztul meg. | Bacon, Bikszád, Zala[...], Zetelaka.

Etéd szalmakalap | Egy kévéből két kalapot, ha keveset hány el belőle. | [...]jksz stb hamuzsír.”

A 36. levél után a füzetből ki van tépve – a csonkokból ítélve – 10 lap. A kitépelt lapok miatt sérült meg a 33–36. levelek kötés felőli, belső része, mert ahogy kihasították a lapokat, fent kiszakadt az összehajtott ívlapok túlsó feléből is; középtől lefelé a fűzés megtartotta a lapokat, s így azok bennebb hasadtak el. Ezekről a csonkokról lehet tudni, hogy hány lapot szakítottak ki, s azt is, hogy írás volt rajtuk. Mivel a kézirat lapjainak első oldalát utólag, a könyvtári állományba soroláskor számozták meg, a lap-számozás folyamatos.

A kitépelt lapok után későbbi egyes feljegyzések és üres lapok következnek:

A 37. lapon a szerző azokat a sakkjátszmáit jegyezte fel, melyeket 1865. október 27-től kezdve november 21-ig játszott, megnevezve partnereit és a játszmák eredményét. Utána 15 üres lap következik (38–52), majd *Táncdarabok* címszó alatt korabeli tánczenedarábokat sorol fel az 53. lapon. (pl. Polka, Polka française, L’Africaine quadrille stb.) A következő négy lapon (54–57) színdarab- és operacímeket írt fel.

Újabb két kitépelt lap csonkja után *Műszavak és nevezetességek* címen ismét a székelyföldi útra vonatkozó feljegyzések, a kiránduláson halott kifejezések magyarázatai következnek az 58–59. lapon. (Lásd a főszövegben, az útinapló végén.) Ezeket a feljegyzéseket néhány ceruzarajz követi: „A Bálványos vár omladéka a torjai büdösnéli szállásunkról nézve” (59. verso), egy udvarház képe (60. verso), egy település rajza (61. verso), hegy-völgy párvonásos rajza [talán a Szent Anna-tó?] (62), egy templom távlati képe [Mikháza?] (62. verso), valamint egy szalmafedeles parasztház rajza (63. verso).

A rajzok után következő 64. lapon a szerző néhány személyes jellegű feljegyzését (kiadások, fehérneműk száma) két férfifej rajza követi a versón. A kézirat utolsó lapja üres, ennek versójára ütötte be mind az Egyetemi Könyvtár (B.C.U), mind az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattára a pecsétjét.

A szövegekzlésről

Az útinaplót szerzője végig ceruzával írta. Ennek, valamint apró betűs írásának tulajdonítható, hogy a kézirat – noha végig a gondosság jellemzi –, elég nehezen olvasható. Különösen az elején írta tele a lapokat nagyon sűrűn és aprón a szerző, később aztán – az augusztusi megszokás után – egy kicsit nagyobb betűkkel folytatta naplóját, mely a végén (a Kászontól Parajdig tartó szakasz leírásában) már egészen gyér sorközzel és jól olvasható, nagyobb betűkkel készült.

A sűrű, helyenként elmosódó kézírásban nehezen lehet megkülönböztetni, hogy a naplóíró rövid vagy hosszú magánhangzókat (i-í, ö-ő, ü-ű) írt-e eredetileg, annál is inkább, mivel gyakorta csak egy vonalka jelzi a betű fölötti ékezetet. Ez is közrejátszott abban a döntésünkben, hogy az útinapló szövegét mai helyesírás és mai központozás szerint közöljük, azaz a megjegyzéssel, hogy a naplóíró diák ismerte kora helyesírási normáit, és tiszteletben tartotta azokat. Írásában, mint bármely más korabeli írásban, a jelenkoritól eltérően *cz*-vel írta a *c* betűt, rövid mássalhangzóval az *éppen*, *rossz*, *menny* szavakat, a kétjegyű hosszú mássalhangzók írásában megkettőzte a betű mindkét elemét (meszsze, meszsziről stb.). Egyéni jellemzője viszont a naplót vezető írásgyakorlatának, hogy a *hol* szót többnyire hosszú *ó*-val rögzítette, valamint az, hogy elvétele egy-egy helynevet vagy személynevet kis kezdőbetűvel írt.

A szöveg mai helyesírás szerinti átírása nem érintette a korszak, a táj és a naplóíró diák sajátos nyelvhasználatát tükröző nyelvi elemeket. Nem javítottuk ki a *-ba*, *-be* / *-ban*, *-ben* használatában megmutatkozó ingadozásokat, nem írtuk át és nem egységesítettük a keltezés módját és a személynevek írását, még abban az esetben sem, ha nyilvánvaló következetlenségről van szó; érintetlenül hagytunk néhány jellegzetes szóalakot (pl. *uzsonnya*, *ozsonna*, *bükkes erdő*, *nehány*, *híttak*, *megfereadtünk*, *rátotta*, *étet* stb.), szó- és mondat szerkezetet.

A szövegekzlésben eltekintettünk a kézirat lapszámozására való utalástól abból a megfontolásból, hogy a keltezés, valamint a helynevek – melyeket a szerző is kiemelt aláhúzással – jól eligazítanak a visszakeresés, szövegösszevetés esetében. A kiemelés mi is megtartottuk annyi változtatással, hogy a keltezés és helynevek esetében vastag betűkkel szedtük a szöveget, a szerző által aláhúzott többi helyet pedig dűlt betűvel.

Az útijegyzetekben elég gyakran előfordulnak üresen hagyott helyek. Ezeket a naplóíró diák hagyta ki egy-egy személy-, illetve helynév számára. Feltehetően pótolni akarta a hiányt, de végül nem tette meg. A főszövegben mi sem egészítettük ki a hiányzó részeket, még ha lett is volna rá lehetőségünk helyül-közzel. A naplóíró kihagyásait egyszerű kipontozással jelöltük, szemben azokkal a szövegrészletekkel, melyeket nem tudtunk kiolvasni. Ez utóbbiakat szögletes zárójel közé tett pontokkal jelöltük.

Ugyancsak szögletes zárójelbe tettük a tőlünk származó javításokat vagy kiegészítéseket is azokon a helyeken, hol nyilvánvaló elírás vagy a lapok sérülése okozott hibát vagy hiányt.

Az átírás során bizonyos mértékig módosítottuk a szöveg tördelését. A napló elején – mint már említettük – a szerző igen sűrűn teleírta a lapokat, új bekezdést alig-alig használt. Itt tehát oldanunk kellett a szöveg tömörszerűségét, a kelezés mentén feltördeltük a leírást. A napló második felében – ott, ahol nagyobb betűkkel és nagyobb sorközökkel írta feljegyzéseit – sűrítanunk kellett a szöveget, mert csaknem minden mondata új bekezdésbe került.

Ugyancsak a tömörítés okán közöljük az útijegyzetek végén, ***-gal elválasztva a jegyzetfüzet 58–59. lapján található *Műszavak és nevezetességek* címen bejegyzett adalékokat, melyek egyike-másika az útinaplóban részletesen leírt eseményekre emlékeztet egy-egy mondatban (kutyahistória Szombatfalván), némelyikére az útinaplóban találunk utalást, hogy itt olvasható részletesebben (csomafalvi történet), némelyike pedig újabb részleteket nyújt a hathetes gyűjtőút tapasztalatairól (pl. a márkosfalvi harangláb lebontatásának története).

Székelyföldi útinapló (1864. július-augusztus)

1864. 15/7. Jedden a papnál igen jól fogadtattunk.

16/7. Reggel 5 előtt felkeltett Szabó úr¹, s egy néhány régi könyvet végignéztünk, s amiután jót reggeliztünk, 7 óra felé megindultunk. A vidék meglehetősen. **Kebeleszentiványon** jöttünk keresztül, egy igen kis falun, míg megérkeztünk **Kebelébe** a paphoz. Lerakodás után egy igen régi, 1622-beli anyakönyvet vett elő a pap, s azt olvassgattuk és magyarázgatta a pap. Innen **Tompára** mentünk Bothos Kálmán úrhoz.² Innen **Nyárádszeredába**, megnéztük a toronyórát, a holdat, és ezeknek készítőjét.³

¹ Szabó Sámuel (1829–1905), a marosvásárhelyi református főiskola tanára, a székelyföldi gyűjtőút szervezője és vezetője.

² Botos Kálmánnak Tompán tagosított mintagazdasága volt, „oly szépen berendezett, minő egy sincs a Székelyföldön”. (Orbán III. 1870. 64.) Szabó Sámuel minden bizonnyal a gazdasági és terménykiállítás érdekében kereste fel a tompai birtokost, akinek a fia mellesleg, kollégiumi diák volt, osztálytársa Mentovich Gyulának. (Névsor 1864. 8.) Botos Kálmán nevével találkozunk a nagygyűlés alkalmával szervezett kirándulás során is. Nyárádszeredában ő fogadta a vendégeket Marosszék nevében. (Jónás 1864. 106. sz.)

³ Nyárádszeredai székely ezermester az ottani toronyórát kiegészítette egy saját számításai alapján készített szerkezettel, mely a Hold változásait pontosan mutatta. L. Szent Iványi 1878. 78. sz. (okt. 10.) 314.

Azután **Jobbágyfalvára** mentünk Magyar úrhoz.⁴ Itt Nagy György a „Vágtat az omnibusz” eléneklése után azon megjegyzést tette, hogy igen szép, kivált a vége – azt mondja –, hogy a kocsis a bakon éneklé ez alatt s a rigó, az asszony ingatag (a Rigolettóból).⁵

Innen **Mikházára** mentünk a barátokhoz. A templomot lerajzoltam. Tovább folytatva utunkat **Köszvényesre** mentünk, innen **Remetére**. Itt szóba jött, hogy van-e még az országban Remete, erre mondták hogy a Maros mellett van Remeteszeg. Csiki⁶ erre rávágja, hogy bizony van Vidrátszeg is.

Remetén Rinds .....⁷ úrhoz szálltunk, ki 2 régi pénzt adott.

Júl. 20-án Kendőbe, innen **Magyarósb**a mentünk. Itt Tókécs László⁸ úrnál ebédeltünk, még feketéztünk is. Magyarósból **Makfalvára** mentünk, hol megszállván a mester Pálosihoz⁹, első teendőm volt egy pár csürdöngölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után. Szerencsésen végeztem mindezeket. Innen **Szentistvánra** rándultam Faluvégi-vel.¹⁰

⁴ Magyar Ferenc jobbágyfalvi birtokos Szabó Sámuel egyik tanítványának, Magyar Mátyásnak volt a gyámja.

⁵ A jobbágyfalvi éneklésről megemlékezik a jegyzetfüzet végén is, de ott sem beszél világosan. Nagy György nem tartozott Szabó Sámuel csapatához.

⁶ Csiki Lajos (1844–?): Szabó Sámuel tanítványa, egyik útítársa, Csiki György disznajói református lelkész fia. Az 1863–64-es tanévben végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát. Marosvásárhelyen akkor ez volt az utolsó tanulmányi év. Pályája további alakulásáról nincsenek ismereteink.

⁷ A megkezdett, de be nem fejezett név olvasata bizonytalan. Lehet a kezdőbetű *K* is, az utolsó pedig *s*. Ha elfogadjuk a fenti olvasatot, a név hordozója azonos lehet azzal a báró Rindsmaullal, akinek nagy része volt a Nyárádszeredán átutazó kirándulók fogadásának megszervezésében. Az újságbeszámolók szerint „az ő tervezete szerint készült el a pompás, fejedelemhez méltó sátor, mely minden vendég osztatlan tetszésével találkozott”. (Jónás 1864. 106. sz.) Orbán Balázs szerint Br. Rindsmaul „neje címén” Jobbágyfalván volt birtokos, hol „csinos udvarháza van”. (Orbán III. 1870. 83.)

⁸ Nem tudtuk azonosítani a magyarósi vendéglátót.

⁹ Pálosi Sándor a makfalvi leányosztály tanítója volt 1864-ben.

¹⁰ Faluvégi özvegy anyja Szentistvánon élt. Faluvégi Albert (1843–?): Szabó Sámuel diákútítársa, Faluvégi József egykori torboszlói, majd mezőcsávási református lelkész fia, az 1863–64-es tanévben végezte – Csiki Lajossal együtt – a jogi tanfolyam második évfolyamát, befejezve ezzel marosvásárhelyi tanulmányait. A következő tanévtől Enyeden volt teológushallgató. A papi vizsga letétele után, 1868–1869-ben a marburgi egyetemen és a gothai tanítóképzőben tanult, 1870–1892 között a zilahi tanítóképző intézet tanára, majd igazgató-tanára volt. 1892-től 1897-es nyugdíjazásáig a kiskunfélegyházi állami tanítóképző élén állt. (Színnyei III. 1894. 113–114.; Gulyás–Viczián VIII. 1992. 157.) Marosvásárhelyi tanulmányai idején Faluvégi Albert bekapcsolódott Szabó Sámuel népköltészeti gyűjtőmozgalmába, a folklórisztika neki köszönheti *Szilágyi és Hagymási* balladájának egyetlen teljes változatát. (A gyűjtőmozgalomról l. Faragó 1956.; Olosz 1999b.) A balladája – nagyon valószínűnek tűnik – az 1864-es gyűjtőúton talált rá.

Másnap reggel, azaz **Júl. 22-én Kibédre** rándultunk, itt is kisszonyok vannak. Innen **Sóvár**adra mentünk Tót Mártonhoz.¹¹ Lőrinczi¹² temetett, el is predikálta faintosan¹³ a halottat. Azt mondta, hogy Ilyés próf[éta] tüzes lajtorján ment a mennyekbe. Ne legyetek olyanok, mint a cifra virágok, pl. a *papics* (pipacs) stb. Itt jót vacsoráltunk, jót ittunk, s lefeküdtünk.

Júl. 23-án Szovátára a kat[olikus] paphoz szálltunk. Innen elmentünk, megnéztük a sóaknákat, melyeket a rómaiak műveltek. Bementünk az öreg Hegedűshöz is, igen jó egészség-, és nagy boldogságban találtuk.¹⁴

Papnál meglehetősen ittunk, míg egyszer aztán szekérre ülve nagy bajjal elindultunk. Sófálváig szekeren, azon túl gyalog mentünk **Korondig**, hol megszálltunk a fürdőház feletti zúgban.¹⁵ Az első éjjel elég jól aludtunk.

[Júl.] **24.** Reggel találkozával *Kozmával*, mindjárt meghívott magához kosztra egész otlétem alatt. Híttak ebédre Vályiékhoz¹⁶ is. De csak

¹¹ Tóth Márton Sóvár református lelkésze volt. (Névkönyv 1864. 83.)

¹² Lőrinczi Dénes (1842? – 1877): Szabó Sámuel tanítványa, diákútítársa, Lőrinczi János nagynyei református lelkész fia. Marosvásárhelyi tanulmányai befejeztével az 1863–64-es tanévben már Enyeden tanult. A teológia két évfolyamának elvégzése után az 1865–68 közötti három tanévben osztálytanító volt a marosvásárhelyi Református Kollégium II. középsztyájában (Névkönyv 1866. 93.; 1867. 98.; 1868. 89.). 1869-ben a marburgi egyetemen folytatta tanulmányait. 1871-től haláláig a Maros-Torda megyei Vajában volt református lelkész. Marosvásárhelyi diákévei alatt egyik lelkes folklorgyűjtője volt Szabó Sámuelnek, több balladával gyarapította a közös gyűjteményt.

¹³ faintosan: kiválóan, ügyesen.

¹⁴ öreg Hegedűs: Hegedűs Lajos (1788–1864. szeptember) nyugalmazott marosvásárhelyi református lelkész lehetett az „öreg” Hegedűs. Életkoránál fogva is „kijárt” neki az „öreg” jelző, de azért is emlegethette így a naplóró diák, hogy megkülönböztesse fiától, Hegedűs Jánostól (1821–1894), aki 1864-ben enyedi professzor volt, de korábban (1858-ig) a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanított. Hegedűs János Szabó Sámuel sógora volt.

¹⁵ A 19. század hatvanas éveiben Korond Erdély egyik kedvelt fürdőhelye volt, hova nem csak mágnások, de értelmiségi családok is szívesen mentek nyaralni-gyógyulni. Orbán Balázs szerint „míg Előpatak és Borszéken nagyrészt külföldiek szoktak egybejönni”, Korondon „a magyarság seregel össze”, „mert itt fesztelen magyar élet, s kedves hazafias vendégkoszoru szokott lenni”. (Orbán I. 1868. 130.) 1864 nyarán Kriza János is a korondi fürdőre készült. Mint Gyulai Pálnak írja 1864. július 17-én: „Én éppen indulok bé a székely földre, leginkább egészségi tekintetből – a korondi fürdőn leszek néhány hétig s a környékben is megfordulok...” (Somogyi 1961. 517.) A Mentovich család is nyaralhatott a korondi fürdőn, a naplóban emlegetett Kozmával is onnan lehetett az ismeretsége Mentovich Gyulának – ha csak nem osztálytársáról, Kozma Gyuláról van szó.

¹⁶ Vályiék: minden bizonnyal Vályi Károly marosvásárhelyi postamester, Dósa Elek professzor sógorának családjáról van szó. Az 1863–64-es tanévben Vályi Károlynak két fia tanult a kollégiumban: Vályi Gábor (Dósa Elek tanszékének örököse, a későbbi egyetemi tanár), aki az 1863–64-es tanévben Faluvégi Alberttel egyszerre végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát és Vályi Károly, az ötödik középsztya tanulója. A Vályi család valószínű minden évben Korondon nyaralt; erre enged következtetni ifj. Vályi Károlynak *Egy nap a korondi fürdőn* című fennmaradt magyardolgozata az 1865–66-os tanévből. (L. I-ső Böl-

uzsonnyára mehettem el, minthogy Kozmához kellett mennem. Reggeli után megferedtünk. Lassú nyugvás közt telt el a nap, míg eljött a bál ideje. Hárman lementek közülünk, későbbre én is lerándultam egy kevésse benézni. Elegen voltak, egy csomó mágnás, egy pár deák, néhány házas ember, stb. Hazamenés után ferbliztünk egyet, melynek árát 60 kr[ajcár]ral adtam meg.

Júl. 25-kén délelőtt jegyzőkönyvet olvastunk, ebédre Kozmához mentem, ámbár Vályiékhoz is elmehettem volna, de mivel nem említették többet, hogy oda menjek, nem mentem el. Délután leírtam a „Tíz leány...”-áriát [?] a cigányoknak. Nemsokára megindultunk **Sófalva** felé, hova egy óra alatt megérkeztünk. Itt töltöttük el az estét, míg lefeküdtünk. Igen úri módon voltunk ellátva, mindenik külön ágyban hált.

Reggel, **26. Júl. Parajdra** értünk. Parajdon egyenesen a paphoz rugtattunk. A délelőttet járkálással a vásárban töltöttük el, hol az iparcikkek helyett a szép menyecskéket nézegettük. Az ebéd ideje eljöttével visszamentünk a paphoz, hol két szép papné, a parajdi és sóváradai társaságában jól megtöltöttük a szomorút.

Délután Csengerihez¹⁷ mentünk, s felkértük hogy mutassa meg a bányát és az új alagutat. Csengerinél egy igen szép leányt láttunk, Dohi Luizát. A bányát megnéztük, melyet én ezelőtt egy évvel vagy kettővel láttam volt. Mielőtt a bányát megnéztük volna, a beásást a hegybe megnéztük. A gyufagyárat is meglátogattuk, azonban minthogy nem dolgoztak benne, nem láthattunk igen sokat.

Néhányan előre indulva nagy későre megérkeztünk **Korondra**. Korondon, vacsorálván egyet, Pálffinál¹⁸ háltunk éjjel.

(**Júl. 27.**) Délután egy kosár epret vittü[n]k Vályiékhoz Anna napjára, azon hazugságot penderítvén, hogy *szedte az utazó társaság*, ezt pedig azért tettük, hogy a vett epret¹⁹ nem volt szabad megenni.

Nemsokára vágattunk **Atyha** felé. Megérkezvén, egyenesen a paphoz, tisztelendő Beteg Imrédre mentünk, kinél a falu felől és az általa kidolgozandó munka felől tudakozódtunk. Úgy látszott, nem nagy kedve volt az utóbbihoz, mert mindegyre egyéb tárgyakra vitte a beszéd fonalát. *Végre Szabó* nyíltan kimondta, hogy neki biz a hun betűk áb[é]c[é]je kell. De semmiképp sem akarta átadni, avval indokolván ezen szándékát, hogy ő bátor azzal a gyengeséggel bírni, hogy az általa feltalált ritkaságokat ő és senki más dolgozza ki, és csakis az ő kezéből jusson a mások körmei közé. *Erre*

cselmi osztály magyar dolgozatai (válogatva) 1865/6 tanodai évről. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai állományaiban. Jelzete: MS 408 Fo.)

¹⁷ Csengeri: Csengeri József bányatiszt. Ő mutatta be nem csak Szabó Sámuel kis csapatának, de a kongresszus Parajdra kiránduló tagjainak is a sóbányát és bányaművelést. (Jónás 1864. 107. sz.)

¹⁸ Azonosíthatatlan személy.

¹⁹ *Vett eper*: vásárolt eper.

Szabó egy csakis neki, a város általi megbízást nyújtott át a tisztelendőnek, mely szerint minden ritka régiség- és ritkaságot hatalmában áll megkeríteni. Erre aztán mindjárt más mollból kezdett beszélni, minek azon kedves eredménye lett, hogy *a hun ábécét lemásoltam a Szabó könyvébe.*

(Midőn az átnyújtott utasításon az utazók neveit olvasta, ezen szavakban fakadt ki: „Ön nem Kovács Ödön²⁰”. – „Nem – felele Szabó –, én tanár Sz. S. vagyok.” Mely szintén a leírt eredményt segítette elő.)

Innen azon szándékkal indultunk el, hogy még estére Etédre érkezendünk, azonban egy becsületes székely atyafi magához híván, annál inkább hajlandók voltunk nála meghálni, mivel már estefelé járt az idő.

Júl. 28. Jókora reggel már útban voltunk **Etéd** felé, hova úgy 7 óra körül meg is érkeztünk. Bementünk a paphoz .....²¹, kinél egy darabig beszélgettünk a falu felől. A többek közt monda, hogy van a nép közt egy igen különös hit, ti. a küsmödi és firtosi zárda egy dróttal volt összekötve, melyen telegraphiroztak egymásnak azért, hogy a lefekvés, felkelés, evés stb. egy időben történjék.

A másik: van a Firtos hegy oldalán egy kőszikla, melynek alakja egy ló alakjának látszik Etédre. Erről az a monda, hogy az ott lakó úr leánya és egy fiatal lovag szerették egymást. Gyakran találkoztak együtt a Firtos kertjében. Egy alkalommal a találkozás helyén meglepte őket a leány apja, és egy nagyot ordított a szikla oldalán lóháton jövő ifjúra. Erre a megrettent ló ágaskodni kezdett, lovas és ló beestek a mélységbe. Az ifjú lezuhant, a ló fennakadt a kantárnál fogva, és a szikla oldalán még ma is látszik a helye. Mikor tisztán látszik a ló, hosszabb szép időt reménylhetni, ellenkező esetben ellenkező.

Nagy későre meglett a reggeli, melyet felfaltunk, mint valami éhes farkasok. Később Gagyi²² is eljött, kitől a faluban folytatott iparok felől igen sokat tudtunk meg.

²⁰ Kovács Ödön (1844–1895) Kovács János mezőbándi birtokos-nemes fia, Szabó Sámuel kedves tanítványa, székelyföldi útítársa. Az 1863–64-es tanévben már Enyeden tanult, a teológia első évfolyamát fejezte be. Miután elvégezte a kétéves teológiai tanfolyamot, 1865-ben papi szigorlatot tett, majd egy évig osztálytanító volt Enyeden. 1866–69 között az utrechti és leideni egyetemen tanult, ez utóbbin 1869 májusában a teológia doktorává avatták. Leidenben találta az enyedi főiskola előjáróságának meghívása a teológiai katedrára. 1869 őszén kezdte el tanári pályáját, 1870-ben rendes tanárrá választották. Az enyedi főiskola hírneves teológia-professzoraként halt meg 1895 májusában. Utolsó marosvásárhelyi éveit alatt az önképzőkör diákelnöke volt. Szabó Sámuellel haláláig tartotta a kapcsolatot, annál is inkább, mert felesége, Hegedűs Ilona Szabó néniének, Hegedűs Jánosné Szabó Katalinnak volt a leánya. (***) 1896. 150–152.; Makkai Domokos é. n. 5–19.)

²¹ 1864-ben Etéden a református lelkész ifj. Karácson Mózes volt. (Névkönyv 1864. 94.) Feltehető, hogy azonos azzal a Karácson Mózessel, aki az 1847–48-as tanévben osztálytársa volt Szabónak Enyeden, a jogtani osztályban. (Jakó–Juhász 1979. 250.)

²² Az etédi születésű Gagyi Samu, későbbi polgári iskolai tanár (1847–1937 körül) a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja volt; az 1863–64-es tanévben végezte az V. kö-

Innen szekeren berándultunk **Küsmödre** Nagy Sándor dullóhoz, kiknek megnéztük két igen becses gyűrűjét. Az egyik egy gyűrűbe foglalt római arany. A másik egy karneol kő, rajta bevésve egy ember, a ruhája rambánra mutat, az ember kezében egy sarló. Előtte van egy állat, mely hasonlít a bárányhoz. Ez is aranyba van foglalva.

Innen a templomba mentünk. A templom igen régi, sok faragott kő van rajta, mely mindenesetre régiségére bizonyít.

Kovács²³ és Makkai²⁴ ide érkeztek meg, kik..... felé voltak kiküldve. El voltak nagyon fáradva, meg a bika is megkergette őket.

Szabó és Lőrinczi kivételével hazamentünk. Etéden alig vártuk, hogy már hazaérkezzenek, mert még a reggeli éhességnél is nagyobb kínozott. Végre megérkeztek és ebédeltünk. Az étel gyengesége nem határozott, mintha hámbárba töltötték volna, úgy ettünk, s a végén se laktam jól.

Délután elmentünk Gagyihoz, hol megint ettünk, de ott se ehettem eleget, minthogy megsértettem volna az ott levő papot. *Én és Lőrinczi népdalt gyűjteni indultunk*. Gagyi Samu el is akart vinni oda, hol a falu legszebb lánya van. Azonban midőn a ház előtt voltunk, egyiknek se volt bátorsága bemenni. Addig akartunk, míg semmi sem lett a népdalgyűjtésből, s szépen hazaérkeztünk. Minthogy elhatározatott itt hálni, Lőrinczivel Gagyihoz mentünk.

Júl. 29. Reggel jókor útnak indultunk, s pár órai kutyagolás után **Enlakán** voltunk. A mesternél, ki becsülettel legyen mondva²⁵, reggelizvén, kimentünk egy régi római vár helyére, hol nem láttunk egyebet egy néhány tégladarabnál, s sajnálattal a csizmáink szakadását. Meglátogattuk a templomot, hol lerajzoltam egy igen érdekes hun felírást.

Itt kétfele ment az út, egyik jobbra, másik balra. *Szabó úr azt mondá: te Lőrinczi és Nagy D[omokos]*²⁶ jobbra, mi pedig balra. Nagy fáradtan és

zéposztályt. (Névsor 1864. 12.; Gulyás–Viczián X. 1992. 200.) Felsőbb osztályos diákként bekapcsolódott a Szabó Sámuel által szervezett népköltészeti–néprajzi gyűjtőmozgalomba.

²³ Kovács Ödön. L. a 20-as jegyzetet.

²⁴ Makkai Domokos (1839–1896) galambodi székely nemes szülők fia, 1852-től a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult, Kovács Ödönnel egy osztályban. Pályájuk végig csaknem azonos volt: a marosvásárhelyi főiskola után 1863–65 között elvégezte Nagyenyeden a teológiai tanfolyamot, majd kétéves marosvásárhelyi osztálytanítószkodás után 1867-ben Utrechtbe ment tanulmányai folytatására. 1869-ben választották meg tanárnak a nagyenyedi főiskola történelem és magyar irodalom tanszékére, hol haláláig tanított, közben 1886–90 között a főiskola rektor-professzora volt. Bensőséges barátság fűzte Kovács Ödönhöz. Kettejük marosvásárhelyi és enyedi diákéveiről írta Makkai Sándor (1890–1951) – Makkai Domokos fia – a *Mi Ernyeiek* című regényét (Kolozsvár 1926), a jelek szerint apja feljegyzései, visszaemlékezései alapján. A székelyföldi körútról is szó van a regényben, Szabó Sámuel saját nevén szerepelteti, s olyan tanárként, akitől a diákok nagyon sokat kaptak.

²⁵ *Becsülettel legyen mondva*: jelentése – a szerző magyarázata szerint – ‘unitárius’.

²⁶ Nagy Domokos (1841? – 1931 körül) Szabó Sámuel tanítványa, diák-útitársa. Az 1863–64-es tanévben már nincs Marosvásárhelyen, elsőéves teológiai hallgató volt Nagyenyeden –

éhesen **Firtosváraljára** érkeztünk, hol a jegyzőnél egy néhány darab fadedényt vásárolván, a pintliből²⁷ elé vettük a s[z]alámit s a házigazda a kegyeret, s jót falatozván **Csehédfalvára**²⁸ mentünk, egy igen-igen ügyes öreg székely ember, Balázs Mihályhoz. Beszélgetéssel töltöttünk néhány fertály órát, majd rátottát ettünk. Bevezetett azon szobájába, hol kis könyvtára van. A könyvek száma csekély ugyan, azonban sok jó könyv van. Még a *Jókai* „Véres könyv”-ét is feltaláltuk a többek közt²⁹, mit mindenestre érdemesnek tartok feljegyezni.

Meglátogattuk a templomot, és a toronyba levő 1487-beli harang feliratát lemásoltam.

Végre felvettük a pintlit, s tovább folytattuk utunkat, s kevés idő alatt **Tarcsafalván** voltunk. A faluban találtuk Pálffit³⁰, kivel hozzá mentünk. Csikit és Faluvégit ott találtuk néhány unitárius deákkal, kikkel rövid ismeretséget kötöttünk.

Egyik – Kriza – megmaradt emlékemben, a többi elrepült. Pálfinál igen jól fogadtattunk, pompás szállás, jó étel, szép kert stb., egyszóval csaknem azt mondhatom hogy Tarcsafalván legnagyobb urak voltunk eddigelé. Miután pompásan vacsoráltunk, lefeküdvén igen felségest aludtunk.

Júl. 30. Másnap reggel csupa commotio³¹ végett sétáltunk egyet, aztán pedig reggeliztünk. Reggeli után mintha éreztem volna a bekövetkező csapást, vagy igen sokat találtam enni, csak hogy nem voltam nyugodt. Különösen midőn megláttam a kertben a fa alatt ferbliző társaimat, ekkor már én is oda ültem, és bekövetkezett az előérett csapás, mert 20 kraj-

Makkai Domokossal, Kovács Ödönnel és Lőrinczi Dénessel együtt. A teológiai tanfolyam elvégzése után két tanéven át (1865–67 között) osztálytanító volt a marosvásárhelyi református főiskola elemi osztályaiban. 1868-tól nyugdíjazásáig Kutylván (Küküllői Egyházmegye) volt lelkész. Marosvásárhelyi diákoskodása idején ő gyűjtötte a maig invariáns *Mezőbándi úrfi* című népballadát.

²⁷ *pintli*: balyu (német *Bündel*, bajor-osztrák *Pintl*: 'köteg', 'csomag', 'balyu'; Benkő III. 1976. 199–200.). A naplóíró diák szerint a szó jelentése 'német kocsi'.

²⁸ Csehétfalva.

²⁹ *Jókai Véres könyve*: A *Csataképek* első kiadása, melyet zúzdába küldtek az önkényuralom idején. *Jókai* korai rövid prózájáról Mikszáth Kálmán így ír: „Ez apróságok egy része a Csataképek és a Bujdosó naplója címen terjedt el a közönség minden rétegében, mely a sorok közt való olvasást kezdte megszeretni, s különösen a forradalmi dolgok után kapkodott, mintegy dőzsölve a saját fájdalomban. Annyival is inkább, mert a Csataképek nemegy darabja való eseményt ölelt fel.” (Mikszáth: 1973. I. kötet, 271.)

³⁰ Tarcsafalva az erdélyi Pálffy család ősi fészke. Azt a Pálffit, akit felkerestek és aki elszállásolta Szabó Sámuel és csapatát, nem sikerült biztonsággal azonosítanunk. Talán ifj. Pálffy Dénes földbirtokos lehetett, aki részt vett a nagygyűlés munkálatainak a gazdasági szakosztályban. (Napi Közlöny 1864. 3. sz. 11.)

³¹ *Commotio*: mozgás.

cárt elvesztettem a ferblin. A veszteséget mentől inkább ki akarván verni fejemből, a málnára mentem, mi meglehetősen is munkálkodott.

Mint eddigelé majd minden faluban, úgy itt is megnéztük az igen ó stílusban épített régi templomot, honnan egy székely embernél a tornác oszlopa helyett szolgáló római síremléket néztük meg, melyet le is rajzoltam, mint igen érdekes régiséget. Végre eljött a várva várt ebéd ideje. Az ebéd nagyszerű volt. Csiki a feltett csemegebort vagy igen jónak, vagy gyengének nézte, mert egy félkupányit bevágott belőle, minek berugás lett következménye. Ebéd előtt eljött a mester fia a hegedűjével, és néhány keserves falusi nótát leírtam nagy nehezen. Igen meglepett ezen ember, mert én falun hegedűst, ki egyszerismind kottista³² is lett volna, nem ismertem. Azon ígéretet csalta ki elmenetele előtt belőlem, hogy a *Repülj fecském*³³ leírom és elküldöm neki.

Szabó úr valami dologban Gálfi Sándor úrhoz ment³⁴, én pedig ott maradtam, s hol írás-, hol rajzolásal töltöttem az időt estig. Elgondolkoztam az otthoniakról, vajon mit csinálnak, hogy vannak, annyira elmerültem ezen gondolatokba, hogy végre nyugtalanító gondokká váltak, melyek elűzésére a szabadba mentem a *napló tovább folytatása* felől gondolkodni.

Estére Szabó is megérkezett és vacsorálván lefeküdtünk.

Júl. 31. vas[árnap]. Reggel Szabó keltett fel, s röviden végezvén a reggelivel, egy fél óra alatt útban voltunk **Keresztúr** felé a Pálfi kis szekerén. Végre megérkeztünk **Szitáskeresztúrra**³⁵, hol egyenesen Vízi László³⁶ tisztartó úrhoz szálltunk, ki igen meglezőleg fogadott.

Később felmentünk gr. Hallerhez, hol a bemutatások és üdvözlések után *Farkassal* lementem a kertbe. A kert, mint ezelőtti nyáron is láttam, igen kitűnő gonddal van művelve, az egres gyönyörű terméssel jutalmazta a reáfordított fáradságot, valamint a málna és veresszőlő is, miket nem mulasztottunk el meglehetősen megköszölni. Nemsokára egy igen kedves hangzású szó, az ebéd, csalt el az egrestől.

Jól ebédelvén időtöltésnek a kártyát választottuk, mellyel kevés időt tölthettünk a Szabó lejövetele miatt, *kivel a szita-, rosta- és bordakészítést néztük meg*. Az asszony, kinél a szitaszövést néztük, nagyon bőbeszédű volt, annyira, hogy mindegyre kompromittált³⁷ Szabó előtt. Többek közt azt jegyezte meg, hogy ha férjével rosszul talál élni, a ház előtt van 3

³² kottista: kottaismerő.

³³ Reményi Ede dala, a *Repülj, fecském, ablakára* igen népszerű volt a 60-as években, közkedveltsége, elterjedtsége következtében vita is kerekedett a mű szerzőségét illetően.

³⁴ Valószínű, hogy a költő, népköltési gyűjtő Gálffy Sándorról (1810–1871), az 1854-ben kivégzett Gálffy Mihály testvéréről, Kriza János munkatársáról van szó, aki a Kobádfalvával egybeépült Demeterfalván lakott. (Szinyei III. 1894. 958–959.)

³⁵ Sitáskeresztúr: Székelykeresztúr.

³⁶ Azonosíthatatlan személy. Szabó Sámuel egykori enyedi iskolatársai és 60-as évekbeli marosvásárhelyi tanítványai között egyaránt előfordulnak Vízi nevű diákok és tanulók.

³⁷ kompromittál: kényes helyzetbe hoz.

prókátor, kik majd elválasztják őket. A három prókátor alatt 3 fűzfát értett.

Mínt hogy a gróf magához hívott szállásra, annál inkább hajlandók voltunk elfogadni, mivel a kényelem és jól élés biztosítva volt ezáltal egész ottlétünk alatt. Vacsora után csakhamar lefeküdtünk.

Augustus 1. Másnap már nagyurak lettünk, mert Szabó fogadott két szekeret, melyen a gróféval együtt jól elférhettünk, ámbár *János és Farkas*³⁸ tb.[?] is velünk jött.

Rövid szekerezés után megérkeztünk **Nagygalambfalvára**, hol Sebesi..... úrhoz³⁹ hajtottunk be. Két udvarhelyi deákkal ismerkedtünk meg, az egyik Sebesi Artúr bátyja, a másik egy Fülei nevű, mely névhez alkalmas, és az egyénhez találó rímet találtam ebben: „Kinek igen nagyok fülei.”

Megérkezésünk után mindjárt kirándultunk egy óriási tölgyet megnézni.⁴⁰ A tölgynek átmérője 8, kerülete 24 láb. Valóban ily ritka példányt a vastag fák közt még soha sem láttam és azt gondolom, hogy közülünk egy sem. Szabó azt jegyzé meg, hogy ha külföldön volna azon nagy ritkaság, messziről csodálására járnának, melyben van is némi igaz. Innen még dél előtt a repülő tóhoz mentünk⁴¹, melyről azt beszélnek, hogy száraz időben reáléphet az ember anélkül, hogy a rajta lévő gizgaz besüllyedni engedné; most azonban lehetetlen volt reámenni; tehát egyebet nem láttunk, mint egy csomó sás közepén egy kis tavat.

Délután Udvarhely fele indultunk. Décsfalván át az agyagfalvi réten mentünk végig. Egy igen szép térség, melyen átmenve önkénytelenül észébe jut az embernek a székely nép régi és jelenlegi állapota.

Setét volt már, mikor **Udvarhelyre**, onnan pedig **Szombatfalvára**⁴² érkeztünk. Konczékat⁴³ éppen asztalnál találtuk, mégpedig, nagy szeren-

³⁸ Amint a naplóból kiderül, Mentovich Gyula egy évvel korábban is járt a Haller-kúriában, s ismerte a két Haller fiút, akik közül János az 1862/63-as tanévtől a marosvásárhelyi Református Kollégium első középosztályában kezdett tanulni. (Névsor 1863. 16.)

³⁹ A meglátogatott Sebesi úr az úti jegyzetekben emlegetett Sebesi Artúrnak (s talán Sebesi Jóbnak, a későbbi népdalgyűjtőnek) lehetett az apja vagy rokona. Sebesi Artúr a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult az 1862/63-as tanév végéig, amikor a IV. középosztályt végezte. Egy osztályban volt Gagyi Samuval (Névsor 1863. 11.). A következő, 1863–64-es tanévben már nincs a marosvásárhelyi iskolában.

⁴⁰ Orbán Balázs is megemlékezik erről a tölgyfáról. Ő azt is tudja, hogy a nevezetes fa Sebesi Istvánnak, „alkotmányos életünk jeles főjegyzőjének kertjében, az oldalban fekvő falnak északkeleti végén, egy, az egész vidék felett uralgó dombtetőn” áll. (Orbán I. 1868. 29.)

⁴¹ A Nagygalambfalva közelében lévő Rák tavánál járhattak. A néptől feneketlennek hitt taven – mint Orbán Balázs írja – „náddal, buja tenyészetű vízi növényekkel benőtt úszó szigetcskéknak, gémek és vadrucáknak kedvenc költőhelyei; e szigetkék a víz felett lebegnek, s a szél lendületére ide-oda uszkálnak”. (Orbán I. 1868. 29.) Innen eredhet a „repülő tó” megnevezés.

⁴² Szombatfalva ma Székelyudvarhelyhez tartozik.

⁴³ Azonosíthatatlan személy és család.

csétlenségünkre, a vacsora végén, azonban nem telt bele $\frac{1}{2}$ óra, midőn kávét, szalonnát stb. tettek elé, melyekkel elkergettünk nyakunkról egy iszonyú állatot, az éhséget.

Állapotunkat jól felfogták, úgy látszik, mert vacsora után mindjárt ágyat vetettek, melyeket el is foglaltunk csakhamar, és álomba merültünk. Itt egy igen érdekes eseményt sajnálnék elmulasztani. Még lefekvés előtt egy kutyát igen nagy bajjal tudtunk kihajhászni a házból, azonban csak kikergettük. Lefekvés után megint bent volt, de nem sokat csináltunk az egészségből. Alig oltják el a gyertyát, én álomba szenderülök, s darab idő múlva valaki megráz és gyufát kér tőlem. A hangról mindjárt megismerem Szabó urat. Zsebemből gyufát vettem, mellyel a gyertyát meggyújtva Szabó rettentő méreg- és nevetség közt eléadja, hogy alig szunnyad el, hát egy igen különös hang, mintha valamit előntöttek volna, erre igen különös, orrfacsaró szag ébreszti fel álmából. A gyertyavilág mindent megfejtett. A kutya idézte elé mind a kettőt. Nem volt egyéb teendő, mint a kutyát kikergetni és az ajtó előtt levő valamire a köpőládában levő fővényt ráönteni.

August. 2. Reggel felébredtem én és Szabó. Vette észre a t[ekintetes] úr, hogy valaki van a szobába, s kezd kiabálni neki, hogy azt az izét takarítsa el az ajtó elől. Erre előlép Koncz L., mert ő volt a szobában, mire Szabó rettenetes fogással előadja a múlt éj eseményeit. Mi pedig bejegyeztük.

9 óra felé fürdeni mentünk a **Szejkére**.⁴⁴ A víz nagyon hideg. Csiki belegrott egyik felin, s ki a másikon.

Fürdés után a városba mentünk a paphoz, onnan az iskolába, hol megnéztük a Kis Gergely emlékoszlopát.⁴⁵ Meglátogattuk Kiss Ferenc tanárt⁴⁶ holmi körünkbe tartozó dolgok felől tudakozódni. Részint a város megismerése, részint holmi bevásárlandókért a piacra mentünk, én és Csiki. Dobrainál megvettem a kellőket, s hazamenet egy gyógyszertár előtt *Székely Albertet*, egykori tanulóársamat pillantottam meg.⁴⁷ Rögtön oda mentem, s néhány szót váltottunk egymással. Akkor tudtam meg, magától a gyógyszertároستól, hogy ő az, ki bővebb tudomással bír Elekről⁴⁸, s Korondon ismeretséget is kötött volt apámmal.

⁴⁴ Szejke: Székelyudvarhely (Szombatfalva) határában lévő ásványvizes fürdő. A *szejke* szónak köznévként 'bűdös forrásvíz' a jelentése; a *szejkes hely vagy víz* 'salétromos, timsós forrás'-t jelent a székely nyelvjárásban. (Krizsa 1863. 517.)

⁴⁵ Backamadarasi Kis Gergely (1738–1787): a székelyudvarhelyi Református Kollégium jeles iskolaépítő tanára, igazgatója. Az emlékoszlopot 1843-ban az ifjúság emeltette évek hosszú során át összegyűjtött filléreiből.

⁴⁶ Kiss Ferenc 1864-ben tanvezető tanára volt a székelyudvarhelyi református főiskolának.

⁴⁷ Székely Albert az 1861–62-es tanév végéig osztálytársa volt Mentovich Gyulának. Akkor végeztek a hatodik (utolsó) középosztályt. (Névsor 1862. 9.)

⁴⁸ Elek: Mentovich Elek (1850–1899), az újtíjegyzetek írójának három évvel fiatalabb öccse.

Hetivásár levén, éppen alkalmas idő volt iparcikkek bevásárlására. A fazakasoknál én is voltam. A többit Szabó végezte el. Dél fele Szombatfalvára mentünk.

Ebéd után megint a városba mentünk, hol a csizmáinkat megigazították, s minthogy Kiss Ferenc magához hívott, ozsonnára hozzá mentünk. Biz ez olyan ozsonna volt, hogy nagy vacsorának is beillett. Egy ügyes leány kínálgatott, Kovács Ilona. Észrevétlenül telt el az est, hol éneklés, hol beszélgetés közt, míg széjjeloszlottunk. Egy rész Pataki[höz]⁴⁹, más Bacsoni[höz ment]⁵⁰, én, Faluvégi és Szabó Kissnél maradtunk.

Aug. 3. Reggel egy igen nagy történeti nevezetességet, a „Székely támad” vár romjait néztük meg. A várfal és épületek nagyobb része még fennáll. Azt hiszem, hogy ily szép rom nincsen több Erdélyben.

Innen a paphoz, onnan pedig én és Faluvégi Szombatfalvára sétáltunk, hova a többiek is megérkeztek egy óra múlva. A délután hangversennyel telt el. A kisasszonyok zongoráztak, mi pedig énekeltünk. Legtöbbet ért a mienk. A zongorázók közt legtöbbet tud Hermin. Koncz P. K. úrtól hallottam „Olaszhon köszöntés”-t, de gyenge előadás volt.

A lovak be levén fogva, Szabó úrék elindultak Homoród felé, én, Lőr[inczi], Nagy D[omokos] pedig ott maradtunk.

Fél óra múlva mi is útban voltunk, mégpedig a Koncz 4 lovával. A városban egy levelet tettem fel a postára. Egy óra alatt **Zetelakán** voltunk tisztelendő András József úrnál. Eligazítván a reánk bízottakat, vacsoráltunk s letettük magunkat.

Aug. 4. Reggel Homoród felé indultunk. **Keményfalván** egy ostoba székelyt találván, elvezetett az útra, mely Homoród felé vezet. Végre nagy fáradtan **Homoródra** érkeztünk. Homoród egy igen egyszerű fürdő. Vidéke nagyon szép. Az egész fürdő fenyvesekkel van körülveve. Két borvízforrás van, melyeknek vize sokkal jobb a korondinál.

Szabóék elmenvén **Oláhfaluba**, csak magunk voltunk, ennek okáért minden jót ettünk és ittunk, mi csak volt a vendéglőben.

Délután megérkeztek a többiek is, és elindultunk **Sz. Oláhfalu**⁵¹ felé, hova megérkezvén a fogadóba (menve) szálltunk. Szabó alatt, hol egy ügyes menyecske volt, mi pedig fenn két szobában háltunk.

Aug. 5. Reggel **Szenterkesztbányára** mentünk. Minthogy szándékunk volt a hármort megnézni, Robonyi bányanagyhoz mentünk, ki meghordozott a hármorban.

Az első épületben a kohó van, melyet éppen béleltek több mázsányi kővel, ezért nem is dolgoztak. A katlan csúrének egy rekestékében néhány kész levő öntöttvas művet néztünk meg. Innen a 2-ik épületbe mentünk,

⁴⁹ Pataki Pál, a székelyudvarhelyi Református Kollégium tanára.

⁵⁰ Bacsoni Ádám református lelkész Székelyudvarhelyen.

⁵¹ Sz. Oláhfalu: Szentegyházás Oláhfalu.

hol a már kiolvasztott vasat kalapálják. Két nagy vaskalapács van ezen célra alkalmazva, melyeket a víz hajt. Úgy van készítve, miszerint egy kötél vagy rúd meghúzása által hol megindítani, hol megállítani, és sebesebb vagy lassúbb ütésre [lehet] mérsékelni. Ennek eszközlésére gyermekek vannak alkalmazva.

A harmadik épületben egy nagy gőzkalapács és a hengerek a vas lapítására vannak. A hengereket egy vaskerek, a vaskerekeket a víz hajtja. A kerék egy más kereket is hajt, melyhez egy csiptető van alkalmazva a vasrudak végei elvágására.

Visszamenet Szabó Robonyihoz ment, mi pedig a patak partján letelepedtünk, néhányan megfürödtek. Szabó visszajöttével a bányához mentünk.

A bánya nem egyéb.....⁵²

Aug. 6, 7, 8, 9 ⁵³

Aug. 10. 5 órakor reggel már útban voltunk a **Szent Anna tava** felé. Igen szép bükkes erdő közt mentünk mintegy 2¹/₂ órát, midőn egy hegyen beereszkedvén szemünkbe tűnt a tó. Ki csak lerajzolva vagy leírva látta ezen tavat, ne fogjon oly nagy munkához, hogy azt maga elébe képzelje, mert soha se teheti. Vagy látás után leírni, mert arra se képes, legfeljebb leírja hogy a hely fekvése milyen. A tó meglehetősen magasságú hegyen fekszik, környezve gyönyörű bükkes hegyekkel, melyeknek aljában sugár fenyők állanak. A bemenetnél a tóhoz egy kis kápolna van.

A víz gyönyörű sötét-tiszta, s mint a tenger, folytonos mozgásban van.

Bármennyit írnék, képtelen volnék elég híven lefesteni szépségét, elég annyit mondanom róla, hogy kétannyi fáradságot kipótol annak látásábani gyönyör, mint mennyibe kerül.

A tó partján egyet falatoztunk. Képzelné lehet, hogy mily étvágya van az embernek egy ily tájkép szemlélése mellett, oly fáradság után, mint annak, míg a tóig felmászott.

A tavat egy igen gyenge karmoláshalmazzal lerajoltam.

Megkerültük a tavat, melynek terjedelme igen nagy. Az egyik partjáról nézve a másikon az ember igen kicsinek látszik.

Innen a torjai kénköves barlang felé vettük utunkat. Az úton mindegyre elmaradoztunk, minek a bokrok közt igen buján tenyésző eper volt oka. Gyönyörű [f]enyvesek közt haladtunk mintegy 3 órát. A gyaloglás hosszú és fárasztó volt, mivel vezetőnk elvétette az utat, és nagy későre megérkeztünk a torjai borvízfürdőre, hol mindjárt leheveredtünk a zöld takaró-

⁵² Itt a feljegyzések megszakadnak. A szerző félbehagyta a mondatot, s nem írt naplót a következő napokon sem.

⁵³ A négy napnak (augusztus 6, 7, 8, 9) felírta a dátumát, helyet is hagyott mindegyiknek külön-külön, de feljegyzéseit nem egészítette ki utólag. Így nem lehet tudni, merre jártak. Annyi biztos, hogy ez az idő alatt keltek át a Hargitán, mert augusztus 10-én *hajnalban* indultak a Szent Anna-tóhoz, s még világos volt, mikor este *visszaérkeztek* Bükszádra.

ra, a szép fűre. A kút egy gyönyörű völgyben fekszik. Megtelepedésünk helyéről – egy hegy oldaláról – majdnem az egész vidék látszott. Szembe velünk, kissé jobbra a regényes **Bálványos** váromladék emelkedett, balra a völgy nyílása tűnt el a fenyőkkel borított hegyek közt, szembe pedig egy hegy oldalából a barlang sziklái néztek farkasszemet velünk. Alatta néhány szekér, mellette zöld ágakból készült sátor, melyek a fürdői vendégség lakásait képezték. Minthogy fáradtak, éhesek és főleg szomjasok voltunk, rövid időn falatozáshoz kezdtünk, melyet elvégezvén, a pompás borvízből ittunk egy jót, azután pedig „tied voltunk, imádott heverés”.

Nem mulasztom azon szívességet is leírni, mellyel pár ottlevő szürkebarát elhalmozott.

Később a barlang felé vettük utunkat, és félórai hegymászás után el is értünk egyet. Ez egy nyílás a sziklában, melybe belefér 4–5 ember. Be is mentünk. Belől igen kellemetlen szagú gőzt érez az ember, mely azonban nem fojtós. Alól az oldala a nyílásnak mintegy másfél singnyire sárga, melyet az alól nagy mértékben kirohanó gőz tesz sárgává.

Innen mentünk a 2-ik barlangba, mely már sokkal tágasabb, mint az előbbi és falai egy ölnyre is sárgább[ak], mely azt jelenti, hogy ott ne lélekzeljen az ember. A nyílás előtt kinyugodván magunkat, mindenikünk egyenként párszor megjárta a nyílást, persze befogott orral. Hogy mily mérges az onnan kitóduló gőz, onnan is megismerheti az ember, hogy a nyílás előtt a földön döglött legyek, hangyák vannak. Meg is kíséreltük, hogy vajon a gőz ölte-e meg azokat, és bevittünk egy pár hangyát, és meggyőződünk róla, hogy a legapróbb állatot is megöli.

Innen a harmadik, *timsós* nyílásba mentünk, melybe, minthogy legfeljebb fél ölnyre van a mérges gőz, be lehet menni. Mindenikbe különös melegséget érez az ember, és a szemet nagyon csípi, azonban az nemhogy ártana, sőt inkább használ a gyenge szemeknek.

Lejövet kinyugodtuk magunkat, s ezzel útnak indultunk vissza Bikszád⁵⁴ felé. Az úton megnéztünk néhány forrást, melyekből a barlangban levő légnemhez hasonló vízzel vegyülve buzog ki. Még világos volt midőn **Bikszádra** visszaérkeztünk.

Szándéka levén *Szabó úrnak* a tusnádi fürdőt meglátogatni, felszólított minket, hogy ki akar vele menni. Csak *én, Csiki, Kovács és Nagy D.* vállalkoztunk.

Míntha az idő tekintette volna fáradtságunkat, mely már meglehetősen vala – igen tiszta volt. Gyönyörű holdvilág mellett sétáltunk a fürdő felé. A vidékben még a setétség mellett is gyönyörködtünk. Sőt inkább, az est még regényességét növelte. Egy óra alatt a **tusnádi fürdőn** voltunk. A fogadóban vacsorát rendeltünk.

⁵⁴ Bikszád : Sepsibüksád.

Vacsora után rögtön lefeküdtünk a szénára, egy-egy gallérköpenyeggel betakaróztunk, s egyszer csak reggel volt.

Aug. 11. Hirtelen felöltözénk és fürdeni indultunk. Csak most kezdem tapasztalni, azaz észrevenni, hogy ezen fürdő épületeire nézve is elébb áll a korondinál, a vidéket nem is lehet hasonlítani. Igen szép fenyves közt egy hegy oldalában van a fürdő. Épületei igen csinosak, fürdője pompás, nem nagyon hideg, és a melegtől mégis távol áll.

Fürdés után visszaindultunk Bükszádra, hol megérkezésünk után csakhamar az üveghuta raktárát néztük meg. Az üvegek leírását máskorra halasztom.

Visszajövet jót falatoztunk, mely után megindultunk gyalog – mit már nagyon unni kezdtünk. Két óra alatt **Málnáson** voltunk, hol a paphoz mentünk. Itt igen sokan levén, restelltük a dolgot; de egy szekér, mely az ablak alatt vala elmenendő, kihúzott a sárból. Négyen rögtön ráültünk és útnak indultunk.

Az úton csakhamar egy eső ért utól, mely a feltartott esernyő dacára jól megvert.

Megérkezvén⁵⁵ egyenesen Vajna Sándor tanárhoz hajtattunk⁵⁶, honnan csakhamar – mivel beteg volt – el kellett mennünk. A Faluvégi tanácsára a mesterhez ..... mentünk⁵⁷, ki ugyan nem volt otthon, azonban beszálltunk. A F[aluvég]i kivételével egy vendéglőbe mentünk, s jót vacsorálánk egyet, s hazajövet lefeküdtünk.

Aug. 12. Reggel, a rossz idő miatt nem mozdulhatván ki, kártyázni kezdtünk, mi szinte délig tartott, kivéve azon időt, míg egy levelet írtam.

Ebéd után a postára másztam Dömével a nagy sárban. Azután pedig folytattam a délelőtti, mert az idő gyengén viseli magát. Később naplót írtam. Részint írás-, részint rajzolással töltöttem el az egész délutánt, míg eljött az est és vacsora után lefeküdtünk.

Aug. 13. Reggel folytattuk a szokott időtöltés[t], mit esős időben használunk – a kártyát. Délután dettó 4 óráig, midőn lementünk Vajna S. úrhoz. Ott megint kártyáztunk, miközben egy Gyárfás..... nevű tanító odajöven, mondá, hogy engem akar látni, mint tanuló társának fiát.⁵⁸ Szürkülletkor új szállásunkra mentünk, Király József úrhoz, hol lehető ké-

⁵⁵ Sepsiszentgyörgyre érkezték.

⁵⁶ Vajna Sándor 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium igazgató-tanára volt. (Névkönyv 1864. 113.)

⁵⁷ Sepsiszentgyörgyön 1864-ben több tanító is működött, így nem lehet tudni, kihez „szálltak be”.

⁵⁸ Gyárfás Sámuel – a festőművész Gyárfás Jenő apja – lehetett az érdeklődő tanító, ki 1839-ben subscribált a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, két évvel később, mint Mentovich Ferenc. (I. Jakó–Juhász 1979. 243, ill. 240.) 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium elemi iskolájában volt tanító. (Névkönyv 1864. 113.)

nyelemmel telepedtünk le. Valahára megértem, hogy külön ágyban hálhatok, nem pedig másodmagammal.

Aug. 14. Vas.[árnap] Jól kihúztuk. Nincs óra, mégis bizonyos vagyok benne. A reggeli pompás kávé volt, utána a szemerjai dohány mind felséges, hanem mindezekről elmegy a gusztus, ha az időt is hozzá vesszük. Vajna úrhoz mentünk, hol egész délig jegyzőkönyv-olvasással foglalkoztunk. Ebédre megmarasztott Vajna magánál. Vettem 2 frt. szemerjai dohánnyt. Délután az unalmat és jegyzőkönyv-olvasást folytattuk, mit el is végeztünk. A kaszinóba is voltunk. De gyenge mulatság volt.

Aug. 15. Reggel **Kilyén**be mentünk. Az Olt nagyon kivágott. Kilyénben senki se levén otthon, visszafordultunk és egyenesen báró Szentkeresztihez mentünk.⁵⁹ Itt darabig néztük a nagyszerű szobákat, hanem ezt meguntuk. Ekkor kimentünk, s megnéztük a Béla selyembogaráit. Nagyon sok van, már kezdik bebugozni [sic!] magokat. Innen a kertbe mentünk. A kert nagyszerű. Vannak mesterséges kősziklák, fürdőhelyek, kalibák. Van egy torony, melyről felséges a kilátás. Egy nagyszerű tó. Fürdőház, testgyakorlati eszközök. Egy szobapisztollyal lődöttünk darabig, midőn hivattak egy malmot megnézni a faluban. A malom egy igen régi, csinos és nagy pontossággal készült montlisztmalom⁶⁰.

Visszamenvén ebédeltünk tercettben [?], ezután pedig visszamentünk Szentgyörgyre, honnan megindultunk Előpatak felé.

Előpatak a legnagyobbszerű fürdője Erdélynek, hol igen sok ember és nemzetbeli megfordul. A táj sokkal alább áll a homoród- s még inkább a tusnádínál. Nagyszerűségét csakis az épületek, pénzforgalom, népesség teszik. Van egy igen szép fedeles sétány a kút előtt, hova esős időben az egész vendégség vonulni szokott. Jelenleg színészek, a Hubai társulata⁶¹ is ott van. A víz igen bő forrásban buzog. A házak emeletesek többnyire, és fák közé rakott kőből vannak. Vendéglője elegáns. Mindent kap az ember, mi kell, csak pénz legyen. Megérkezésünkkor mindjárt megtaláltuk Székely Gergelyt⁶², kivel hozzamentem. Ellátott dohány-, zacskó-, pipával. Megkávéztattott, azután a színházba mentünk. Éppen „Angolosan”-t adták. Meglehetősen játsztak. Innen a vendéglőbe mentünk. Vacsora után ittunk egy darabig s hazamentünk szállásunkra. Nekem és Szabónak egy külön szobánk volt, hol úri módra háltunk.

⁵⁹ Báró Szentkereszti Zsigmondhoz mehettek Árkosra.

⁶⁰ Montliszt: ‘finomliszt’, ‘lisztláng’ (németül Mundmehl ‘lisztláng’). A régi erdélyi nyelven többnyire *muntliszt* alakban fordult elő. (Szabó T. IX. 1997. 426.)

⁶¹ Feltehetően Hubay Gusztávról van szó, kinek magyar színtársulata 1864 nyarán Brassóban működött, „még pedig szépen pártolva”. (Koszorú, II. évf. I. félév, 25. sz. 1864. június 19. 599.), 1866-ban pedig Győrben. (Kerényi 1990. 461.)

⁶² Székely Gergely 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium főgondnoka volt (gr. Mikó Imre mellett) (Vö. Névkönyv 1864. 113.) Valószínű, Előpatakon nyaralt.

16. Aug. Reggel tudtam meg, hogy *Csiki és Lőrinczi csúful összeverekedtek*. Frustuk után megjártuk a fürdőt és **Árapatakára** mentünk, hol a pappal..... borzasztó vitám volt az apám „Rendreutasítása” ügyében.⁶³ Nemsokára megérkeztek Szabóék, mire félbeszakadt vitánk.⁶⁴

Ebéd után csakhamar felvettük a pintlit, és útra keltünk. Nagyon rosszul jött a pintli az eddigi szekerenjáráshoz képest. Az úton, mindjárt a falu mellett egy hegyre másztunk, melyről a kilátás nagyszerű volt. Előtünk a kiáradt Olt,⁶⁵ azon túl a sötét Szászerdő, s még túl a különböző nevű falvak. A távolban a Schullergebirge nagy hegy emelte akkor hóval fedett fejét, mintha egy tisztos ősz lett volna. A hegy alatt alig kivehetőleg **Brassó** falai fehérlettek.

A tetőn egy Dósa Antal nevű fiatalemberrel találkoztunk, ki elvezetett – nagy sárban – **Illyefalvára**. Itt a pap Révai Lajoshoz mentünk, de Sz.[abó] úr megmondá, hogy van itt egy Gál István nevű úr, ki apámnak tanuló társa volt, ahhoz megyünk.⁶⁶ El is mentünk, szívesen fogadott, vacsoráltunk és lefeküdtünk a pompás ágyba.

Aug. 17. Reggel a paphoz mentünk, kivel a templomot néztük meg. A templom kettős fallal van bekerítve. A külső fal mellett belől a falubeliek gabonásai vannak. Visszamenve egy jegyzést tettem naplómbe a halottak lajstromából.⁶⁷ Voltunk....., hol az asszony igen szép szótteseket ké-

⁶³ Árapatakon Csulak Zsigmond volt a református lelkész 1864-ben (Névkönyv 1864. 99.); „borzasztó vitám volt az apám »Rendreutasítása« ügyében”: az útinaplónak ez a részlete szolgált egyik legmeggyőzőbb érvként amellett, hogy a naplóíró diák Mentovich Ferencnek (1819–1879), a marosvásárhelyi református főiskola tanárának a fia volt. Mentovich Ferenc ugyanis, miután *Az új világnézet* című művének első kiadását (Marosvásárhely 1863) az osztrák cenzúrahivatal elkobozta, 1864 tavaszán hitfelekezetének papjaival került összeállításba az erdélyi református tanárok második értekezletén felolvasott, *Az ember nyomai a geológiában* című dolgozata miatt. Mentovich materialista nézeteinek hangot adó előadásával magára haragította a református papság konzervatív tagjait, akik a sajtóban is vehemensen támadták. Egy keneteljes laptudósító például sietett felszólítani Mentovichot, hogy „saját, nem pedig anyaszentegyházunk zsoldján” terjessze világnézeti elveit, és ne a marosvásárhelyi református főiskola katedrájáról, ahol „máris veszélyes gyümölcsöket kezdtek teremni”. (B. 1864. 800–801.) A támadásokat Mentovich *Egy kis rendreutasítás* című vitairatában verte vissza. (Mentovich 1864. 891.)

⁶⁴ Szabó Sámuel megérkezése óhatatlanul a vitába keveredett diák pozícióját erősítette volna, hiszen Szabó – a tanári értekezlet jegyzője – tanártársának és iskolájának védelmében előbb a sajtóban, majd külön füzetben is ismertette az értekezleten történeteket, egyértelműen visszautasítva az áskálódó és gyanúsító vádakot. (F. Szabó 1864a., 1864b.)

⁶⁵ 1864 nyarán jégesők, áradások pusztítottak Erdély-szerte. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a szeptemberi marosvásárhelyi gazdasági tárlaton a terménykiállítás nagyon szérény volt.

⁶⁶ Gál István Mentovich Ferenczre, 1837-ben subscribált a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. (Jakó–Juhász 1979. 240–241.)

⁶⁷ „Visszamenve jegyzést tettem naplómbe a halottak lajstromából”: ez a kitétel arra enged következtetni, hogy az úti jegyzeteken kívül Mentovich Gyula külön is vezetett naplót. A megtalált kéziratos úti jegyzetekben ugyanis ez a „jegyzés” nem szerepel (hacsak nem a kitépelt lapokon volt!).

szít külföldi festékekkel. A kisasszony nagyon ragyás. A mesterhez is beszélgettünk, ki valami régi költeményt és az édes serkésztetés felől beszélt. A papnál szalonnázván Gálhoz mentünk, kinél ismét ettünk, s úgy indultunk útnak.

Rövid 1^{1/2} óra alatt **Uzonban** voltunk, hol a paphoz beajánlott Révai. A paptól Pünkösti Sándorhoz mentünk valami kitűnő szőnyeget megnézni, s ha lehet, elvinni közülök. A nagymámi nem akart egyet se adni, a mámi igen is, nem is, a kisasszony hajlandónak nyilatkozott. (A kisasszony sovány, de csinos.) Ezen bizonytalanságban eljöttünk, és a papnál egy ebédet megozsonnáltunk, midőn tudósítanak, hogy a szőnyeget el lehet vinni. Visszamenve, 2 szőnyeget, egy átalvetőt kiválasztottunk, és egy lepedőbe varrva elhoztuk. *A szőnyegek valóban szépek, és a kiállításnak egyik dísze leend.* El akartunk menni Gidófalvi Lászlóhoz⁶⁸ is. De nem találtuk honn.

Visszamenve megvártuk a szekeret és megérkezvén, útnak indultunk.....

Megérkezvén **Rétyre**, Antos Ferenc úrhoz mentünk, ki apámat és Szabót is ismervén, igen szívesen fogadott.⁶⁹ Mi is annyira otthon éreztük magunkat, hogy a jó török dohányból mindjárt csibukra töltöttünk. Nemsokára felhozták a vacsorát is, mely után lefeküdtünk.

Aug. 18. Pompás frustuk után a templomot néztük meg. A pap és mester, kikkel voltunk, valami írásról beszélnek, melyben 1138 lett volna, de bizonytalan. A templomból haza, onnan pedig Zágon felé indultunk.

Szentivánon át Borosnyóba – hol megálltunk pár percre –, onnan **Zágonba** érkeztünk, persze az Antos lovaival mentünk. Demeter Sámuel tiszteleteshez hajtottunk be.⁷⁰ Szerencsénkre még otthon volt, de csakhamar Borosnyóra ment. Csakhamar megérkezésünk után borzasztó éhség lepett meg, melyet – a kertbe menvén – veresszőlővel iparkodtunk megszelídíteni. De a hirteleni ebédre hívás más fordulatot adott gondolkodásunknak. Ebéd után pompás feketekává mellett szívtuk a szemerjait, vagy szemerjai mellett ittuk a feketét – nekem mindegy, melyek után jó-nak láttam fennírtakat leírni.

Nemsokára egy, a pap és többek által petrifikálódott [sic!] fához indultunk. A Zágon pataka mellett felfelé mentünk 2 óra hosszat, midőn a

⁶⁸ Azonosíthatatlan személy.

⁶⁹ Rétyi Antos Ferenc (1822–1876), a szabadságharc honvédtisztje, Nagyenyeden tanult 1838-ig. Mentovich Ferencet onnan ismerhette; a fiatalabb Szabó Sámuelről esetleg testvérei révén tudott, hiszen a szabadságharcot megelőző másfél évtizedben öt Antos-fiú nevelkedett a Bethlen Kollégiumban. (*** 1894. 135.) Antos Ferenc meglátogatását nem csupán az esetleges korábbi ismeretség magyarázza. A háromszéki birtokain gazdálkodó Antost valószínű, hogy elsősorban a gazdasági és terménykiállításon való részvétel érdekében keresték fel, ugyanúgy, mint br. Szentkeresztit Árkoson és gr. Hallert Székelykeresztúron.

⁷⁰ Demeter Sámuel évfolyamtársa és barátja volt a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban Szabó Sámuel testvérbátyjának, a szabadságharcban elesett Szabó Józsefnek (1826–1849).

velünk levő mester tudtunkra adta, hogy megvan. Legelső látásra felismertük, hogy nem kővület, hanem valóságos kő, fehér kovacserekekkel. Ha a kovacs nem lenne benne, még inkább lehetne fának gondolni, de így teljességgel nem. Az úton temérdek vaskövet találtunk rakásra hányva, melyet hihetőleg az itt ezelőtt pár évvel bányászó angol hányatott rakásra. Amint mondták, az angol hitette el a néppel, hogy a fennírt kő – fa.

Hazajöve egy öreg úr jött oda, ki a faluról mindent, amit tudott, leírt és Szabó úrnak adta át. Ugyanő beszélte, hogy egy ember a közeli erdőben fehér medvét látott – ez azonban csaknem hihetetlen dolog.

Midőn éppen vacsorához akartunk ülni, megérkezett a pap egy odaváló fiatalemberrel, *Barta Ferenc úrral, ki a Szabó tűzmestersége alatt káplár volt.*⁷¹

Pompásat vacsoráltunk, és minthogy 11 óra felé járt az idő, lefeküdtünk.

Aug. 19. Másnap reggel meglátogattuk Barta Ferencet. Egy igen régi épületben lakik, melynek egyik szobája stakaturgere[n]dáján levő írást betűzgettük, azonban az idő annyira eltelt a sok tisztogatással, hogy teljességgel nem olvashattuk el. A Barta Miklós háza hasonló régi, melyet meglátogattunk.

Mikor visszerkeztünk a paphoz, már ott volt a Barta két fekete ménlova egy kis szekérrel. Jót szalonáztunk, s felülvén a szekerre megindultunk. **Papolcon** – hol harangfeliratot másoltam 1611-ből, **Kőrösön**⁷² – hol a papnál megnéztük a Csoma Sándor születésidejét – át, hol Nagy Pál tiszteletes úrnál leszálltunk, s a szitakészítést megnéztük, valamint a Csoma Sándor születésidejét, s egyet ebédelvén megindultunk, és végre Kovásznára értünk. (Kőrösön találkoztam Nagy Lajival, ki az ottani papnak fia.⁷³ Ezt akkorig nem is tudtam.)

Kovásnán Inczéhez⁷⁴, a paphoz mentünk; honnan mindjárt kiindultunk experiálni⁷⁵. A piacon egy fabódé van, melynek ajtajára nagy betűkkel ez van írva: POKOLSÁR. Belül szürke, sáros lé buzog a földből, még-

⁷¹ Szabó Sámuel 1848-ban még diák volt, a nagyenyedi Bethlen Kollégium jogtani osztályában tanult. Az iskolapadból került a szabadságharc forгатagába. Rövid pesti kiképzés után a hadsereg tüzérosztályához rendelték Nagyváradra, s onnan 1849 márciusában Kézdivásárhelyre küldték, hogy a Gábor Áron ágyúit kezelő székely újoncok tüzérségi kiképzésében segítse őket. Háromszék önvédelmi harcának aktív részese volt, tűzmesteri, hadnagyi, majd főhadnagyi rangot kapott. (Vö. Szilágyi 1898. 437–438.) Ütegpáncsnokként vett részt a kökői ütközetben, tőle származik az egyetlen korabeli beszámoló Gábor Áron haláláról. (Szabó Sámuel 1896. 170–172.) Ismeretsége Barta Ferencel ebből az időből való.

⁷² Csomakőrös.

⁷³ Nagy Lajos osztálytársa volt Mentovich Gyulának a középosztályokban.

⁷⁴ Incze Györgyöt Szabó Sámuel Enyedről ismerte, néhány évvel volt idősebb nála. 1845-ben a felső vagy hittani osztály diákja volt Csulak Zsigmonddal együtt. (Jakó–Juhász 1979. 247.)

⁷⁵ experiál: tapasztal. (Szabó T. III. 1982. 544.)

pedig éppen olyan, minőt a torjai Büdös körül láttunk, csakhogy ez sokkal bővebb forrás, mint azok.

Egy mellékutcáján a falunak bemelve, egy telek hátulsó részében egy gödör van befedve néhány deszkával, benne padok és a fenekéig grádicslejáróval. Ezen lyukban a torjai barlangban levőhöz hasonló gőz van, és aki belemegy, ebben is különös melegséget érez. A tűz elalszik benne.

Mínthogy Szabó okvetetlen el akart menni **Vajnafalvára**⁷⁶, tehát felültünk a szekérbe, és egy jó fertály óra alatt ott voltunk. Az idő rövidege miatt hirtelen néztünk meg mindent, és a már csepegni kezdett eső nagyon sürgetett. Megnéztük a kéngőzös lyukat, mely annyiban különbözik a kovásznaitól, hogy egy kevéssel jobb a fedele, mint annak, s 3 részre van osztva, mindenik lyuknak kétféle nyíló fedele van, melyet a bemenő magára borít s a fedelen levő lyukon kidugja a fejét. A fürdőt is megnéztük, mely a homoródihoz hasonló borvizet tartalmaz. Iható borvize is van a fürdőnek. A vidékről nem lehet teljességgel azt mondani hogy szép. Lan-kás, erdős hegyek veszik körül, milyeneket az ember Erdély minden vidékén láthat. A fürdőt – az épületeket, stb. értve – nem lehetett látni a falutól. Azaz, mínthogy a fürdő a faluban van, nem lehetett kivenni, melyik épület a vendégház, melyik pedig a faluhoz tartozó. Vajnafalváról visszajövet meglehetősen megferesztett az eső.

Mihelyt visszaérkeztünk a paphoz, mindjárt kezdtek marasztani éjszákára. Semmi esetre se akarván ott maradni, egy szekeret fogadtak, és azal vacsorához ültünk. Mikor felkeltünk az asztaltól, 8 óra volt, hanem mégis elindultunk.

Az úton a kocsis valami diák-speciest vett fel maga és magam mellé, ki miatt kissé szoros ülésem volt, hanem ettől is megmenekedtem. Megérkezésünkkor már minden nyugodott tek[intetes] Donát..... úrnál⁷⁷, kihez szállandók voltunk. A beküldött szolgáló azon örvendetes hírrel tért vissza, hogy bemehetünk. Egy nagy terembe vezetett, melybe a háziúr nemsokára kilépett. Míg az ágyakat vetették, a házigazdával beszélgettünk, azután pedig, tekintve azon jó példabeszédet, hogy „az idő eljár”, lefeküdtünk.

Csernáton, Aug. 20. Gyönyörű idő volt, és nagy meleg. Reggeli után még elmentünk a mesterhez. Nagy méhész, esztergályos, asztalos stb. Mikor hazamentünk, már készen állott a Dónát szekere, mellyel **Márkosfalvára** mentünk. A pap tanuló társa volt Szabónak, még most is

⁷⁶ Ma Kovászna része.

⁷⁷ Azonosíthatatlan személy. Az útijegyzetéből az sem derül ki, hogy melyik faluban lakott. Valószínű, hogy a két Csernáton (Alsó és Felső) valamelyikében. (1864-ben még külön papja-tanítója volt mindkét Csernátonnak.)

igen jól vannak.⁷⁸ Apámat is ismeri. Elmenetelünkkor dicsérte a nagy kártyázó tehetségeért.

Csernátonba megérkezvén, a paphoz szállottunk, ki nem volt otthon. A papné és testvérenek azon ígéretet téve, hogy visszajövünk ebédre, *Farkas Jánoshoz*⁷⁹ mentünk. Szabónak ez is tanulótársa volt. (Jegyzés: A papné testvére gyengén néz ki, de amellett egy nagy gyengesége van: nagyon helytelenül beszél. Annyi *éppent* mond, hogy ha egy óráig jegyzé-
ném, bizonyosan jobban elfáradna [sic!] mintha egy falut körülményesen leírnék.) Farkas befogatott és a paphoz felküldött, mert megjegyzendő, hogy a paptól Farkasig egy jó félóráig mentünk, mégpedig nagyon jól. Visszaérkezésünk után hamar megérkezett a pap egy fiatalemberrel, kikkel röviden megismerkedtünk.

Ebéd után pompásan feketéztünk, s elindultunk K[ézdi]vásárhely felé. Egy természetes ezmester utunkba esvén bementünk hozzá.⁸⁰ Egy rövid órát töltöttünk az ezmesternél. Kijöve a[z] 1000 mestertől [sic!] elbúcsúztunk és továbbmentünk. Egy egyenes útvonalon mentünk be **Kézdivásárhelyre**.

Ezen város sokkal jobban néz ki S[epsi]szentgyörgynél, meglehet, hogy szépségét növelte a meleg és tiszta idő, mely szerencsénkre beállott. Székely Iván⁸¹ tiszteletes úrhoz, hol már a többiek megtelepedtek volt. [sic!] Székely ismeri apámat, amint mondá. Minthogy városban voltunk, érde-
künkben állott megismerni, miért elindultunk, és megjártuk a város szebb utcáit.

Vacsora előtt átjött Lőrinczi a szállásáról azon izenettel, hogy menjek Molnár Józsiáshoz, mert szeretne megismerni.⁸² Egy percre átszaladtam,

⁷⁸ Márkosfalva református lelkésze 1864-ben Bodola Sámuel volt. Szabó Sámuel bátyjának, Szabó Józsefnek volt osztálytársa az enyedi kollégiumban. (Névkönyv 1864. 101.; Jakó–Juhász 1979. 247.)

⁷⁹ Farkas János Szabó Sámuellel együtt a jogtani osztály hallgatója volt 1848-ban. (Jakó–Juhász 1979. 250.)

⁸⁰ A meglátogatott csernátoni „naturalista” minden bizonnyal Végh Antal (1811–1882) volt, aki értett az asztalossághoz, vasöntéshez, esztergályos munkához, 1849-ben ágyúöntő volt Gábor Áron és Turóczi Mózes mellett, a szabadságharc után ekét, malmot csinált, élete végén pedig egy olyan gőzgéppel kísérletezett, melyet szántásra és cséplésre használhattak volna. (Magyar Polgár, 1881. szeptember 22. 215. sz.) A marosvásárhelyi kiállításon sódarálól szereplő Végh valószínű azonos a csernátoni ezmesterrel. (Tisza 1865. 40.) Feltételezhető, hogy a kiállításon szereplő, marosvásárhely tulajdonát képező „jelesen összeállított faeké” megalkotója is a csernátoni ezmester volt. A kongresszus dokumentumaiban „nagyajtai Vég Antal”-ként szerepel; nem lehet tudni, hogy lakhelye vagy előneve után emlegették nagyajtaiként. (L. Szabó József 1865. 75.)

⁸¹ A Névkönyv szerint a kézdivásárhelyi református lelkész neve Székely János (1864. 101.).

⁸² Molnár Józsiás (1836–1093): Kézdivásárhely jeles polgára. Ipparral, kereskedelemmel foglalkozott, szülővárosában gőzmalmot létesített, mely nagy hírnévre tett szert. A század utolsó évtizedében és a 20. század elején több ciklusban volt Kézdivásárhely országgyűlési

s azon ígérettel tértem vissza, hogy vacsora után visszamegyek. Vacsora után vissza is mentem, s *bor mellett hegedülgettem néhány darabot egy vén cigány sekundálása mellett.*⁸³ Azt hiszem, hogy lefacsartam Józsiást, mert gyenge hegedűs, amint én hallottam.

11 óra után egy kávéházba mentünk, hol egy kevés bort megittunk, s minthogy 12 óra felé járt az idő, visszamentünk Molnárékhoz. A paphoz resteltem visszamenni, mert már bizonyosan le voltak feküve. Hazamen-vén rögtön lefeküdtünk, s reggelig húztuk.

Aug. 21. Reggelizvén a paphoz mentem. A szekér meg volt fogadva, mellyel tovább menjünk. Elpakolva holmit, búcsúzni mentem Molnár Józsiáshoz, s elindultunk egy jó ernyős szekérral 4-en: én, Makk[ai], Csiki, Lőrinczi. Vígán beszélgetve haladtunk az úton, míg megérkeztünk **Kászonújfaluba**. Ezen faluhoz közel levő fürdőn halt volt meg Molnár János.⁸⁴

Egy úrral találkoztam, ki mihelyt megtudta nevemet, mondá, hogy apám jó ismerőse. Nagy Dani k[ézdi]v[ásár]h[e]lyi városkapitány.

Az ebédünk gyenge volt, azonban a bor és kávé kipótolta. Sokat nem időzhettünk, mert célunk még messze volt, tehát ebéd után mindjárt megindultunk, **Kozmás**on át – hol egy percre megállottunk – **Csatószege**⁸⁵ értünk. A szekeresünk idevaló levén, nem állhatta meg, hogy be ne menjen a házához, hol egyet étetett.

Egy néhány falun keresztülmenve megérkeztünk **Csíkszeredába**. A város végén egy vendéglőbe szálltunk. A vacsora nagy későre megvolt, s igen jó étvággyal elköltvén, lefeküdtünk.

Aug. 22-én megnéztem a város felőlünk levő részét. Nagyon jól néz ki, azonban nem privát-, hanem császári épületek. Az úttól balra egy kis vár van, melybe nem jártam, csak kívülről néztem meg; annyit megje-gyezhetek róla, hogy sokkal erősebb és csinosabb, mint a m[aros]v[ásár]helyi. Meglátogattuk a papo[t]. Egy nagy szájhóst ismer-tünk fel benne. Azt állítja, hogy ő leszidta a püspököt, mit kötve hiszünk mindnyájan. A vár mellett találkoztunk Nagy D[omokos]sal, kitől megtudtuk, hogy megérkeztek Szabóék is.

képviselője. (Szinyei IX. 1903. 233–234.; Incze 2003.) A város parkját, melynek területét Molnár adományozta, ma is Józsiásnak nevezik.

⁸³ Az útijegyzetekben több rendben találunk utalást arra, hogy a szerző kottát ismerő, hegedűn játszó fiatalember volt. Közvetve ez is Mentovich Gyula szerzőségét bizonyítja, mert tudjuk róla, hogy tehetséges hegedűs volt. „Gyulám diák, igen szépen hegedül...” – írja Mentovich Ferenc Arany Jánosnak 1862. november 26-i levelében – gyermekeiről beszámolva. (Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Jelzete: K. 513/390.) Újsághírekből azt is tudjuk, hogy nem csak tanult hegedűlni, de már diák korában fellépett iskolai előadásokon és marosvásárhelyi jótékony hangversenyeken. (Vö. F-s 1864.)

⁸⁴ Molnár János (1825–1863) a marosvásárhelyi református főiskola tanára volt. Kászonjakabfalván halt meg 1863. szeptember elsején.

⁸⁵ Csíkszatószeg.

Ebéd után commodizáltunk⁸⁶ egy kissé, midőn leindultunk Szabóékhoz, találkoztunk Kováccsal, ki hívott le mindnyájokkal. Egy szer-kér készen volt, melyre 4 ember kellett. Három volt, 4-iknek sorshúzás után én estem.

Nehány falun, mint..... **Szentdomokosra** érkeztünk, hol a vendéglőbe megszállva egy csomó csirkét készítették, és jól laktunk.

Aug. 23. Másnap reggel jókor a bányához indultunk. 2 óra alatt ott valánk. A vidék nagyszerű, és különösen a hámmal szembe néző Tarkó, egy iszonyú nagy sziklatömeg.

Egy orgonakészítővel ismerkedtünk meg.

Nagy keresés után egy bányatisztet kaptunk, kivel a bányába mentünk. A belseje olyan, mint a vasbányák, azon különbséggel, hogy itt a puskaporszag érzett nagy mértékben, és a fület mindegyre bedugulttá tette egy-egy lövés.

Lejővén az épületekbe mentünk. A kohó egy nagy kemence, melyben pokoli tűz ég. A munkások olyan feketék, mint az ördög. Egyszer csak kidugtak egy lyukat, s az olvadt kő, érc stb. ömlött ki lábnyi vastagon. Iszonyú meleg volt, amíg mellette eljöttünk, megizzadtunk. Láttunk egy nagy fűvót és kőtisztítót. Egy más épületben egy nagy zúzó van. (Részletes leírását nem tehetem, mert álmos vagyok.)

Mindezeket látván, egy ottani orvoshoz mentünk, ki megreggeliztetett, annyira, hogy egy kicsit berugtunk. Szekerezve mentünk haza, hol ismét ettünk, mi[a]latt az otthon maradt [M]akkai egy Madéfalváról írott verset olvasott fel.

Evés után rögtön megindultunk, s 4 óra alatt **Gyergyóalfaluban** voltunk. A fogadóba kisasszony volt. A korcsmáros egy igen komisz ember, még tányért se akart adni, a puliszkát megmarkolta, s úgy szakította 3 felé. Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép kúsasszonynak.

(**Csomafalván** keresztüljőve egy igen furcsa eset történt; lásd hátul.)⁸⁷

Nagy álmosan Parajd-fele indultunk. Darabig csak ment, de végre bölintgatni kezdtünk. Így haladtunk egész nap, míg eljött 12 óra.

Aug. 24. 12 óra után még mentünk, mégpedig gyönyörű helyet és időben. Az égen számtalan csillag ragyogott. Néha-néha egy-egy futó csillag vonta magára figyelmünket. A hold pompásan világított, mi utazásunknak tökéletesen megadta a regényességét.

⁸⁶ commodizál: pihen, kényelembe helyezi magát.

⁸⁷ A *Műszavak és nevezetességek* című részben található a gyergyócsomafalvi eset. Valószínű, hogy az utazó társaság valamelyik idősebb, teológus tagja volt a széptevő, esetleg éppen az akkor még legényember Szabó Sámuel, s ezért nem nevesíti a történetet a jegyzetítő diák. Ha fiatalabb diáktársa lett volna a bókoló, megnevezte volna, hiszen pár sorral előbb a napló főszövegében említi, hogy „Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép kúsasszonynak”.

Végre egy fogadóhoz ér[t]ünk, hol leszállva én, Csi[ki] és Lőrinczi rögtön a heg[lyre] mentünk, és egy jó tüzet raktunk, s letelepedve körüle szívtuk a dohányfüstöt, midőn Szabó, ki a mi sorsunkat megirigyelte, odajött és közénk telepedett.

Megpróbáltuk aludni, és pár perc alatt horkoltunk. 4 óra után már felkeltett Szabó, tehát egy jó órát aludtam. Rögtön szekérre ültünk, és 3 óra alatt **Parajdon** voltunk a papnál.

Reggelire Kiss Ferencnéhez mentünk, kitől megtudtam, hogy apámék már V[á]sárhelyt vannak.

Műszavak és nevezetességek

Méhet fog = alszik

Eprészni = pihenni

Kemény Sarolta hallotta a csengettyű hangját koronkai érkezünkkor.

Lőrinczi a lakatost egy óráig várta az asztalos kapujában.

Pálfalván egy ember ijedtében németnek állította magát.

Nyárádszeredát az odavalók városnak tartják. Az órára a' van írva „Építettet a falu közkölségén”.

A Szabó úr kocsisa felszólal – mellette elmenetelünk után: „Ezek tanulók”. – „Igen” – felele Szabó. Csak azután vette észre, hogy a kocsis a lovakra mondá, hogy tanulók, azaz még igen fiatal csikók.

Szombatfalván a kutyahistória.

Remetén a pap meglepett.

Pintli = német kocsi

Jobbágyfalván énekeltük „A kocsis a bakon füttyüli ezalatt a Rigolettóból az asszony ingatag”. – Nagy György azon észrevételt teszi, hogy gyönyörű eszme A rigó füttyüli stb. Lefacsarta magamagát.

Atyhában a pap azt kérdezte Szabótól: „A tek[intetes] úr talán Kovács Ödön?”

Becsülettel legyen mondva = unitárius

Márkosfalván pár évvel ezelőtt a zsandárok megnézték a tornyot. Éppen harangoztak, s igen természetes, hogy mozgott egy kissé a harangláb. Ezt feljelentették Brassóba, egy mérnök kijött – miért a falu 35 frt-ot fizetett –, és lerontatta a tornyot. Ma is csonkán áll. Makfalván beszélt Szabó előtt egy székely, hogy fogadott egy huszárral, hogy 3 nyers fazakat nem vág el a kardjával egyszerre. „Hát elvágta?!”

Csomafalván egy bót ablakából gyönyörű barna fürtös fej dugta ki magát, melyet meglátva, rohantak a boltba szivarért. A rágyújtáskor azon bókot adták neki, hogy a szemei tüzétől is meggyújthatnák a szivart. „Jaj lelkem, kinek 3 gyermeke van, annak nem lehetnek valami szép szemei.” – „Aláz' szolgája”. – „Magamat ajánlom.”